

אמינות ומסורת

המאמר מוקדש
לעילוי נשמת אבי מורי
הרב מרדכי אליהו בראלי זצ"ל

הקדמה
'התלה באילן גדול'
קושיית ה'מגן אברהם'
למה לגנוז?
דוגמאות להשמטות בדור האחרון
סיכום

הקדמה

שמועה העוברת במסורת, זוכה למעמד מכובד ומחייב הן בעולם האמונה והן בעולם ההלכה.

הרמב"ם הגדיר שלוש דרכים להגיע אל אמת, ומונה את המסורת כאחת מהן¹. ריה"ל בספר הכוזרי (א, כה) מחשיב את המסר העובר במסורת כשווה לראיית עיניים; כך יש לדעתו להתייחס למעמד הר סיני, המפגש הבלתי אמצעי עם דבר ה' של כל עם ישראל, התקף לדורות. אמנם על מנת שמסורת אכן תחייב את הדורות הבאים היא חייבת להיות אמינה ומדויקת.

בתחום ההלכתי קיים משקל רב לבעל השמועה. לפעמים הזהות של בעל השמועה תקבע האם הלכה זו תתקבל או לא. אפשר שזהו ההסבר של הברייתא בסוף אבות (פרק ו משנה ו) המחייבת לומר דבר בשם אומרו, כי בדרך זו יתרגל האדם לשים לב לבעל השמועה, וזה יחזק בעיני הציבור כולו את האמינות של המידע התורני הנמסר דור אחר דור². כך פירש רבנו חננאל (מובא בחידושי הרשב"א ב"ק צו, א): "לא באה זאת השמועה אלא להודיע כמה היו זהירים להגיד השמועה ממי שקבל אותה

1 בנוסף לחושים ולשכל; עי' אגרות הרמב"ם מהדורת שילת, חלק ב עמוד תעט.
2 כעין זה פירש הרמב"ם במורה נבוכים (ג, נ) את אריכות דברי התורה בהזכרת שמות המקומות שעברו ישראל במדבר, שזה נעשה על מנת לבסס את האמינות של סיפור יציאת מצרים. ובגמרא מגילה (טו, א) ישנה תוספת שבכך הוא מביא גאולה לעולם; גם את זה ניתן להבין באותה דרך - שמתוך ההקפדה על מסירת מקור השמועה יורגל הציבור לכבד את המסורת ולקיימה, ובכך תבוא גאולה לעולם.

מרבותיו, וכי כל דבריהם אינם אלא בקבלה ברורה ממי שראוי לשמועה". באותו כיוון מבאר החזון אי"ש (בבא קמא סימן יא ס"ק כ) את הנימוק שהובא בראשונים לכך שיש משקל חשוב יותר לפירושו של רבנו חננאל על פני אחרים. וז"ל: "דברי ר"ח הם דברי קבלה. וצריך פירוש, וכי לא אמר ר"ח דבר מסברא, רק מה שקיבל? ונראה דר"ח שימש גדול אחד שהיה זכרון ביותר, והיה זקן ביותר, וקבל ממנו הרבה דברים דחבריו בני דורו לא ידעום. ומי שהוא עשיר בעובדות הראשונים יש בו קדושה יתירה וחכמה יתירה".

מקור נוסף המחזק את אמינות בעלי השמועה הוא המשנה במסכת אבות (ה, ז): "שבעה דברים בחכם... ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי". ומבאר רבינו עובדיה מברטנורא³: "אם פוסק דין מסברא מדעתו לא יאמר כך שמעתי מרבתי". לפי זה אם דבר הלכה נאמר בשם חכם פלוני אפשר לסמוך על כך שהוא באמת אמרו.

'התלה באילן גדול'

אך הנה אנו מוצאים הנהגות חז"ל המקדמות מגמה הפוכה. רש"י מתאר את שיקולי העריכה של רבי בכתבת המשנה (ביצה ב, ב ד"ה מאן): "כשראה דברי חכם וישרו בעיניו שנאן סתם, ולא הזכיר שם אומרו עליהן כדי שלא תהיה שנויה מפי יחיד, ונראין כאילו נשנין מפי המרובים ויעשו כמותן". הרי לנו שרבנו הקדוש לא הביא דבר בשם אומרו בכוונה תחילה! דוגמא נוספת ממסכת עירובין (נא, א, וכן בגיטין כ, א), כאשר רצה רבה לשכנע את רב יוסף שיוודה לדבריו הוא אמר את דעתו בשם רבי יוסי. אומרת הגמרא שהאמת שאין זו דעתו של רבי יוסי⁴, אבל רבה אמר זאת "כי היכי דליקביל מיניה". ובמסכת ברכות (מג, ב) רב פפא רצה להצדיק את מעשיו ולכן אמר הלכה בשם בית הלל, ומסיימת הגמרא שעשה כן "לאשתמוטי נפשיה הוא דעבד"⁵. מקור ישיר העוסק בנושא זה הוא הדרכת חז"ל במסכת פסחים (ק"ב, א) "אם ביקשת ליחנק התלה באילן גדול", ופירש רש"י "ליחנק. לומר דבר שיהיה נשמע לבריות ויקבלו ממך, אמור בשם אדם גדול"⁶. ויתכן שרש"י עצמו נהג בדרך זו כאשר השיב מלחמה למבקרים אותו על פסיקה מקילה בהלכות טרפות, וז"ל⁷: "ואמנם אני נתלה באילן גדול ר' יעקב בר יקר, ואף כי לא שמעתי מפיו דבר זה - מ"מ לבי וסברתי והבנתי מפיו יצאו". ישנה אף הלכה המפקפקת באמינות של דבר הלכה היוצא מפי

- 3 הרמב"ם פירש שמדובר בתלמיד שיש לו רב מובהק, ומוטלת עליו החובה לדאוג שהשומעים לא ייחסו את כל דבריו לרב.
- 4 במסורת הש"ס העיר כי אצלנו מפורש הדבר בשם רבי יוסי.
- 5 אמנם בגיליון מופיע בשם הרמ"ע מפאנו שרב פפא באמת סבר כך.
- 6 הרשב"ם שם פירש שכונת הגמרא להורות לאדם להידבק ברב ואז לומר שמועה משמו, ואף רבנו חננאל פירש בכיוון זה.
- 7 שו"ת רש"י סי' נט.

תלמיד חכם, הנובעת מתוך ההיתר לתלות שמועה באדם גדול: ת"ח שכבר עשה מעשה אינו נאמן לומר דבר הלכה ביחס לאותו מעשה בשם רבו (קידושין ע עמוד ב, שולחן ערוך יורה דעה רמב סעיף לו).

קושיית ה'מגן אברהם'

המגן אברהם (או"ח סי' קנו ס"ק ב) מביא להלכה את ההיתר להתלות באילן גדול, ומקשה שזה סותר את הגמרא בברכות (כז, א) שמי שאומר דבר בשם חכם, והוא לא אמרו, גורם לשכינה שתסתלק מישראל. הוא עצמו נשאר בצ"ע, אך שני תירוצים עיקריים נאמרו לקושיה זו, שבעקבותיהם יתבררו גבולות ההיתר להתלות באילן גדול.

בספר פרי מגדים (שם בשם הא"ר) חילק בין דין המבוסס על סברת החכם, שאותו אין לו רשות לתלות בת"ח גדול אחר, לשמועה שנאמרה כבר על ידי חכם אחר – שאותה הוא רשאי לתלות באדם גדול. בטעם הדבר יש לומר על פי מה שכתב בספר לחם חמודות (ברכות פרק רביעי אות כד) שיש לחשוש לתקלה כאשר אומרים דבר בשם חכם והוא לא אמר זאת, כי אפשר שיאמרו בשמו דבר טעות; בעל פרי מגדים הבין שבדבר התלוי בסברה החשש מטעות גדול יותר מאשר באמירת שמועה שהתחדשה זה מכבר. ההיתר להתלות בחכם גדול קיים רק כדי לבסס דעות שהוזכרו בעבר, ולא כדי לקיים דינים מחודשים. למעשה דעתו היא שעל מנת לבסס דעה המופיעה כבר בפוסקים ניתן לפגוע באמינות המסורת.

סברא אחרת מצויה בספר כף החיים (שם ס"ק יד). לדעתו מותר לתלמיד חכם לתלות עצמו באדם גדול, לעומתו תלמיד שלא הגיע להוראה ותולה עצמו באדם גדול גורם לשכינה שתסתלק מישראל. וכן כתב גם בפירוש תפארת ישראל על אבות (פרק ו משנה ו). בכיוון דומה הולך החיד"א בברכי יוסף (יורה דעה סימן רמב סעיף כט בשם תשובת הגאונים): "האומר דבר שלא שמע מפי רבו, האם אומרו על שמו או לא? אם מכיר באותה שמועה שהיא כהלכה ואין מקבלים אותה ממנו אומרה בשם רבו כדי שיקבלו ממנו, ואם אין ברור לו שהלכה היא אל יתלה ברבו". שוב אנו רואים עדיפות מוחלטת לביסוס ההלכה על פני אמינות המסורת.

למה לגנוז?

חכמים (שבת ל, ב) בקשו לגנוז מסיבות שונות (שיפורטו לקמן) שלושה ספרים מתוך הכתובים – משלי, שיר השירים וקהלת, וספר נבואה אחד – יחזקאל. למרות שבסופו של דבר השתכנעו חכמים שלא כדאי לגנוז ספרים אלו, הגמרא אינה חוזרת בה מעצם הרעיון של אפשרות הגניזה. אנו רואים שחכמים לא חששו לפגוע בדברים הנמסרים לדורות, ולעבור על דברי הנביא שצווה מאת ה' לפרסם את דבריו, כאשר קיים חשש שיגיעו אנשים לידי טעות בעקבות פרסום הדברים.

יש לברר מה הן בדיוק הסיבות אשר הובילו את חכמים לרצון לגנוז כתבי קודש אלו, ומתוך כך יש לבחון את הצדקתן של השמטות שנעשו לספרים בדורנו. א. נימוק ראשון מופיע בגמרא (חגיגה יג, א): "שהיו דבריו סותרין דברי תורה". ובגמרא במסכת שבת (ל, ב): "מפני שדבריו סותרין זה את זה". וביאר בספר אגרות משה (ו"ד ח"ג סי' קטו) שחכמים ידעו שאין כאן סתירה אמיתית, אלא שהם חששו לטעות מצידם של אנשים פשוטים: "מצינו דבשביל שלא ידעו חכמים לפרש דברי יחזקאל, אף שידעו שהוא נבואה מהשי"ת וכל הכופר בנבואת יחזקאל הוא אפיקורס ורשע גמור, מ"מ כיון שמחמת זה אפשר לטועין ח"ו לחשוב שאיכא סתירה מיחזקאל הנביא לספר התורה שניתנה ע"י משה רבינו, ויבוא לכפור ח"ו או בתורה או בנביאים או בשניהם, רצו בשביל זה לגנוז. אף שהוא דבר האסור, דהא ניתנה ליכתב לדורות, והוא מניעה מדבר תורה, דכל המקרא אף בנביאים וכתובים הוא תורה שבכתב ואיכא חיוב ללמוד כולן, וגם דהא ספר יחזקאל וכל ספרי הנביאים הם דברי נבואה שנאמרה לדורות ובשביל זה נכתבו כמפורש במגילה דף י"ד נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה, שא"כ הוא כמניעה מלשמוע דברי הנביא שהוא עוד איסור, אבל מ"מ ראו חכמים שטוב לגנוזו אף שהוא עקירת תורה מספר זה בשביל קיום עיקרי האמונה, שלא יכשלו אינשי בהו".

לפי זה יש מקום לשקול לבצע 'צינזור' ושינוי בספרים שיש בהם דברים הנראים סותרים דברי תורה, גם אם ברור לחכמים שהמחבר ודאי לא התכוון לכך אלא שסביר להניח שיהיו כאלו שיטעו בדבריו.

ב. המדרש מתבטא באופן אחר (קהלת רבה א, ג), שביקשו חכמים לגנוז את קהלת שיש בו "דברים הנוטים לצד מינות". כוונת הדברים לטעויות שיכולות להיגרם בתחום הערכי. למשל, הובא במדרש הפסוק בקהלת (יא, ט) "שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך", שמובנו הפשוט הוא שמותר לאדם להתעלם מציווי ה' ולעשות כטוב בעיניו, "הותרה רצועה לית דין ולית דין". לבסוף חזרו בהם חכמים מהכוונה לגנוז את קהלת⁸ בגלל סוף הפסוק: "ודע, כי על כל אלה יביאך האלוקים במשפט".

דוגמאות להשמטות בדור האחרון

לאור דברי המדרש נפתח פתח "לשלוח יד" בספרים, ולהחליט שישנם תכנים שהיום יובילו לקלקול ערכי ולכן ראוי להשמיטם. אם כלפי ספרים שנכתבו ברוח הקודש נאמר שיקול זה, בוודאי שהדבר נכון כלפי ספרי חכמים בדורנו. אך נחזי אנו, האם שיקול זה קיים במקרה הבא למשל?

8 בעל הלשם (הקדמות ושערים חלק א שער ו) הסביר את ההו"א שכביכול מתעלמת מהמשך הפסוק. לדעתו המחשבה הייתה שכולם יודעים שיש דין ויש דין אבל יהיה מי שיחשוב שמותר לאדם מסוים להחליט שלו עצמו כדאי ללכת אחרי מראה עיניו, קמ"ל שזו מחשבת פיגול והיא עצמה אסורה, כי התורה מחייבת 'בחרת בחיים', ולכן בזה לא יטעו אנשים.

שו"ת 'מלמד להועיל' מאת רבי דוד צבי הופמן זצ"ל, גדול רבני גרמניה לפני כמאה וחמישים שנה, יצא לאור לפני כמה שנים במהדורת 'בני תורה', ובמהדורתם הם השמיטו את התשובה הבאה (יו"ד סי' נו):

אי רשאי לישבע בערכאות שלהם בגילוי ראש... והנה בעת הזאת הרבנים היראים במדינות אונגארן מחמירין מאד בענין גילוי ראש, עיין הברור מש"ס ופוסקים בשו"ת נחלת בנימין סי' ל'. והנה הגר"א בהגהותיו לסי' ח' ס"ק ב' העלה שאין איסור אפילו להוציא אזכרה בגילוי ראש, אלא מידת חסידות. ומ"ש שם בתשובת נחלת בנימין שאם בבית חינוך שמו לחוק שצעירי ישראל צריכין לישב דוקא בפריעת ראש, ועושין כן על דעת אביהם וראשי העדה, זה איסור גמור משום ובחוקותיהם לא תלכו. הנה בק"ק יראים דפד"מ בבית החינוך שנתיסד מהגאון ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל (שאני היית מורה שם ב' שנים וחצי) יושבים התלמידים בשעת לימוד שאר המדעים בפריעת ראש, ורק בשעת לימוד תורה מכסים ראשם (וכן הוא המנהג בבית הספר בהאמבורג), וזה נעשה שם עפ"י תקנת הרה"ג מו"ה ש"ר הירש זצ"ל. ובפעם ראשון שבאתי לביתו של הרה"ג ש"ר הירש בכובע על ראשי, אמר לי שכאן הוא דרך ארץ להסיר הכובע מעל הראש כשבאין אל אדם חשוב, ואולי יראה מורה אחר שאני איני מסיר הכובע מעל הראש לפני ראש בית החינוך היה מחשב זה כאילו אני מבזה אותו...

נשאלת השאלה, האם העובדה ההיסטורית המצוינת בתשובה, שתלמידים ישבו ללא כיפה בשיעורי חול בבית ספר חרדי בגרמניה לפני כמה דורות, נוטה לצד מינות? דוגמא נוספת: הרב נבנצל שליט"א שיתף אותנו בשיקול דעתו להכניס שינויים בהערותיו 'ביצחק ייקרא' לספר משנה ברורה. השינוי הוא בין המהדורה הראשונה לשניה: בין שאר השינויים שנעשו במהדורה החדשה השמיטו בה שתי פסקאות בענייני שביעית, סעיף אחד העוסק בשימוש בכלים שבישלו בהם ירקות מהיתר מכירה, שם הובא בשם הגרשז"א זצ"ל שניתן להשתמש בכלים אלו גם למחמירים משום שהאדם שאכל בכלים אלו סמך על דעת גדולים ולכן הכלים לא נאסרו, ופיסקה שניה שבה היה כתוב שבגד מכותנה אין צורך לבער אותו בזמן הביעור משום שהכותנה גדלה אצל מי שסומך על היתר המכירה. הרב נבנצל שנשאל מדוע שתי הפסקאות האלו הוסרו, ענה שעתה פוסק הדור הוא הגאון הרב אלישיב שליט"א, והוא מתנגד לפרסום פסקים שיכולים להחליש את ההתנגדות להיתר המכירה, והרב נבנצל קיבל את דעתו⁹.

9 אולם הסבר זה קשה, הרי אין איש שמכחיש שזו אכן הייתה דעתו של הגרשז"א זצ"ל, והדברים נאמרים בשמו, ואין שום סברא לכאורה לצנזר את דעתו לאחר מותו מפני שדעת חברו גדול הדור שליט"א שונה! הרי אין לדבר סוף! וכי בכל דור העלימו והסתירו דעות של גדולים בנושאים שונים, מפני שגדול הדור עתה סבר אחרת? וצ"ע.

סיכום

ישנם לא מעט מקרים בהם עורכים ומהדירים ומדפיסים שלחו יד בספרים, השמיטו חלקים מהם ובצעו בהם שינויים כאשר הם יצאו על ידם. יש אפילו שהוסיפו משפטים מעצמם בשם המחבר. התחושה הבסיסית של כל לומד בשומעו על תופעות כאלו היא התקוממות כנגד חוסר היושר של העורכים.

לאור המקורות שהבאנו, נראה שישנם שיקולים המצדיקים התערבות של עורך בתכני הספר, אך רק במקרים קיצוניים. מי שרוצה להתבסס על השיקול שהוזכר כלפי ספר יחזקאל שסותר דברי תורה וכמעט שחכמים גזזו אותו למרות שנכתב ברוח הקודש, עליו לוודא תחילה שאכן קיימת סתירה ברורה לתורה בענין שהוא רוצה לשנות. הרי חכמים לבסוף ישבו בצורה דחוקה למדי את פסוקי יחזקאל הסותרים את הלכות קורבנות מתוך מגמה שלא לגנוז את הספר, למרות שעדיין טועים יכולים לטעות ולפרש את הדברים באופן הסותר את התורה:

כך גם לגבי השימוש בטעם השני, שיש 'לצנזר' דברים היכולים לגרור את הקורא לירידה ערכית. גם כאן עלינו לזכור שהמדרש הסכים לכך כאשר מדובר על "נטיה לצד מינות", כאשר עלולים להיפגע תכנים העוסקים במרכז עבודת ה', כמו המחשבה שאין דין ואין דיין שעלולה לגרום לשיבוש אמוני חמור, ולא על טעות בדברים שוליים. כל שינוי ו'צינזור' פוגעים באמינות המסורת, וזהו מחיר כבד שצריך לשקול אותו מול התועלת המקומית. על העורכים לזכור את החשיבות הגדולה שיש לתחושת האמינות כלפי דברים העוברים בין הדורות, ואת הנזק הגדול ששינויים מסוג זה עלולים לגרום לציבור רחב.

פירוד הלבבות הוא מחמת שאין דעתן של בני אדם דומין זה לזה, והוא רק כאשר יש בזה נגיעה ומכוון לגרמיה. אמנם כאשר אמת מארץ תצמח, היינו שהשליך ה' יתברך את בחינת האמת להשפיע בארץ, ואז ממילא נעשה יחוד הלבבות ושלוש בין הדעות החלוקות מחמת שכוונת כולם יחד לתכלית נקודת האמת, כדאיתא ביבמות (יד, ב) על מחלוקת בית שמאי ובית הלל אף על פי כן לא נמנעו וכו' לקיים מה שנאמר (זכריה ח, יט) האמת והשלום אהבו, שעל ידי האמת נעשה שלום בין חילוקי הדעות כאיש אחד בלב אחד. (פרי צדיק לר' צדוק הכהן, במדבר, לראש חודש סיון)